

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Гуманитарлық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Гуманитарная серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3439

№ 2 (2022)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайгыров университета**

Гуманитарная серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

KZ46VP400029271

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность
публикация материалов в области истории,
правоведения и общественных наук

Подписной индекс – 76131

<https://doi.org/10.48081/XFOR5423>

Бас редакторы – главный редактор

Бегимтаев А. И.

к.полит.н.

Заместитель главного редактора

Шамшудинова Г. Т., *доктор PhD,*

ассоц. профессор

Ответственный секретарь

Турлыбекова А. М., *к.и.н., ассоц. профессор*

Редакция алкасы – Редакционная коллегия

Акишев А. А.,	<i>д.полит.н., профессор;</i>
Алтыбасарова М. А.,	<i>к.полит.н., доцент;</i>
Ветренко И. А.,	<i>д.полит.н., профессор (Россия);</i>
Шашкова Я. Ю.,	<i>д.полит.н., профессор, (Россия)</i>
Дронзина Т. А.,	<i>д.полит.н., профессор (София, Болгария)</i>
Абдикакимов М. Т.,	<i>доктор PhD</i>
Ермаханова С. А.,	<i>к.социол.н.</i>
Сағиқызы А.,	<i>д.филол.н., профессор;</i>
Кожамжарова М. Ж.,	<i>к.филол.н.</i>
Ахметова Г. Г.,	<i>к.филол.н., профессор;</i>
Уызбасва А. А.,	<i>доктор PhD;</i>
Аубакирова С. С.,	<i>доктор PhD</i>
Альмуханов С. Х.,	<i>к.филол.н., профессор;</i>
Кадыралиева А. М.,	<i>доктор PhD;</i>
Манасова М. М.,	<i>доктор PhD;</i>
Ахмеджанова Г. Б.,	<i>д.ю.н., профессор;</i>
Олжабаев Б. Х.,	<i>к.ю.н., ассоц. профессор;</i>
Ишеков К. А.,	<i>д.ю.н., профессор (Россия);</i>
Таштемханова Р. М.,	<i>д.и.н., профессор;</i>
Азербайев А. Д.,	<i>доктор PhD;</i>
Шокубаева З. Ж.	<i>(тех. редактор).</i>

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/NTUS1089>

*А. Жамашев¹, М. Әбділлә²

^{1,2}Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

XV–XVI ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ИСЛАМ ӘЛЕМІНІҢ САЯСИ ЖӘНЕ ДІНИ, ҒЫЛЫМИ ЖАҒДАЙЫ

Бұл мақалада Мулла Али әл-Қаридің өмір сүрген кезеңіндегі ислам әлемінің саяси және ғылыми жағдайы қарастырылады. Мулла Али әл-Қари қазіргі Ауғаныстан аумағында дүние келгендіктен, Ауғаныстанның саяси жағдайына тоқталып өтеміз. Иран жерінде жаңадан құрылған Сафауи мемлекетінің сол ғасырдағы саяси жағдайын, Осман, Өзбек, Могол мемлекеттерімен қарым-қатынасын баяндап, ел биелеген басшыларын атап өтеміз. Темір ұрпағы Бабыр құрған Могол мемлекетінің құрылу тарихын бағамдап, көрші елдермен арақатынасы келтіріледі. Мұхаммед әш-Шайбани негізін қалаған Өзбек хандығының Могол және Сафауи мемлекеттерімен саяси шиеленісі баяндалып, Ауғаныстан аймағына саяси ықпалы айтылады. Осман мемлекетінің қол астына өткен Мекке қаласының саяси ахуалы, Осман сұлтандарының Мекке мен Мадина қалаларына жасаған қайырымдылықтары, Мекке қаласында ашылған білім ордалары баяндалады. Мекке қаласының ғылыми дамуына үлес қосқан білім алқалары, пәтуә берумен айналысқан ғалымдар, Мулла Али әл-Қаримен замандас шафиғи, мәлики және ханбали мәзһабын ұстанған ғалымдардың есімдері аталады. Сонымен қатар, Мулла Али әл-Қаримен үзеңгілес Тақиюддин әт-Тамими әл-Ғази, Ибн Нұжайм, Али ибн Мұхаммед ибн Али, Мұхаммед ибн Мұстафа әл-Уәһби секілді ханафи мәзһабының белді ғұламаларының өмірлеріне қысқаша тоқталып өтеміз.

Кілтті сөздер: Мулла Али әл-Қари, Сафауи, Өзбек, Могол, Осман, Иран, Мекке.

Кіріспе

XVI–XVII ислам әлемінде саяси және діни тұрақсыздық болды. Әсіресе, бұл Мулла Али әл-Қаридің туған мекені қазіргі Ауғаныстан

аймағында кеңінен көрініс тапты. Бұл уақытта Ауғаныстанның саяси және діни жағдайына әсер еткен, шииттік бағытты өзінің діни ұстанымы ретінде қабылдаған Иран жеріндегі Сафауи мемлекеті, Мауаранаһр өлкесінен ығысып Ауғаныстанның оңтүстігі мен Үндістанда құрылған Моғол мемлекеті және Мауаранаһр өлкесінде құрылған Өзбек мемлекеттері пайда болды. Ал, Араб жазирасы мәмлүктерден кейін Осман мемлекеті қарауына өтті. Мулла Али әл-Қари өмірінің басым бөлігін өткізген Хижаз аймағында белгілі бір дәрежеде саяси және діни тұрақтылық болды. Бұл өз кезегінде Меккеде білім беретін ғылым ошақтары мен түрлі ғұламалардың мәжілістері пайда болуына және білім-ғылымның дамуына әсер етті.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы зерттеуде тарихы-хронологиялық, тарихи-салыстырмалы әдістер қолданылды. Мақаланың негізгі дерек көзі ретінде Ауғаныстан, Иран, Өзбекстан секілді елдерге қатысты жазылған тарихи еңбектер. Сонымен қатар, Мекке қаласының тарихына тоқталып өткен шығармалар.

Нәтижелер мен талдаулар

Мулла Али әл-Қаридің қай жылы дүниеге келгенін нақты білмесек те, ғалым Абдулфаттах Әбу Фудданың болжамына сүйене отырып, өмірінің көбін XVI ғасырдың бірінші ширегінен бастап, ал ғұмырының ақырғы 4-5 жылын XVII ғасырдың алғашқы жылдарында өткізгенін байқаймыз. Бұл кезең ислам тарихындағы аумалы-төкпелі кезең, - деп айтуға болады. Себебі, ислам әлемі ішкі саяси және діни тұрғыдан тұрақсыздыққа тап болды. Ислам әлемінде ішкі саяси және діни тұрақтылық болмаған себепті бірнеше мемлекеттерге бөлінді.

Мулла Али әл-Қари өмір сүрген уақыттағы тарихи-саяси жағдайын баяндайтын болсақ, Мулла Али әл-Қари қазіргі Ауғаныстан территориясында дүниеге келгенін ескеріп, әуелі сол уақыттағы Ауғаныстан аймағының саяси жағдайын баяндаймыз.

XVI–XVII ғасырларда қазіргі Ауғаныстан территориясында екі ғасырға созылған саяси һәм діни тұрақсыздық болды. Ауғаныстан аймағында саяси және діни тұрақсыздық болуының негізгі себебі, шииттік бағытты ресми діни ұстаным ретінде ұстанған Сафауи мемлекетінің, Үндістандағы Моғол мемлекетінің, Мауараннаһрдағы Өзбек хандығы арасындағы Ауғаныстан аймағына өктемдік жүргізу мақсатында болған өзара соғыстары еді.

XV ғасырда Дешті қыпшақ даласындағы әртүрлі түрік-монғол тайпаларының басын қосып, қазақ даласын 40 жылға жақын билеген Әбілхайыр хандығы ішкі саяси бытыраңқылықтан ыдырап, оның орнына Керей мен Жәнібек бастаған қазақ және Мұхаммед Шайбани хан бастаған өзбек хандықтары пайда болды. Темір мемлекеті билік үшін ішкі талас-

тартыстан және феодалдық бытыраңқылықтан саяси күші әлсіреді. Бұл жаңадан құрылған өзбек хандығына Мауаранаһр аймағын жаулап алуына, одан ары Ауғаныстан аймақтарына шабуыл жасауға жол ашты.

Ішкі таластан әлсіреген Темір мемлекетінің жағдайын бағамдай отырып, Мұхаммед Шайбани хан бірнеше мәрте Мауаранаһр өлкесіне жорықтар жасайды. XVI ғасырдың басында Мұхаммед Шайбани ханның әскері Самарқанд пен Бұхараға басып кіріп, жаулап алды. Темір ұрпақтарының бірі Бабыр Ауғаныстан тарапына кетті. Мұхаммед Шайбани хан Гисар, Бұхара, Ташкентті жаулап алып, Хорасанға шабуыл жасайды. 1507 жылы Мулла Али әл-Қаридің туған мекені Герат қаласы Мұхаммед Шайбани ханның қолына өтіп, темір ұрпақтарының иелігіндегі жерлерге шабуыл жасалды. Хорасанды басып алғаннан кейін, Мұхаммед Шайбани хан Сырдария өзенінен бастап Орталық Ауғаныстанға дейінгі ұлан-байтақ аймақтың билеушісі атанды. Мұхаммед Шайбани хан одан ары алға жылжуы Сафауи мемлекетінің билеушісі Исмаил шаһтың әскерімен жолы бөгеледі [1, б. 116]. Өзбек хандығын басқарған Шайбани әулеті осы ұлан-байтақ жерді 100 жылға жуық билеп, Мулла Али әл-Қаридің өмірінің соңғы жылдарында ішкі бытыраңқылықтан өмір сүруін тоқтатты. Бұл әулеттен шыққан Убайдулла, Абдулла хан I, Абдулла хан II және тағы да басқа билеушілер ел биледі.

XVI ғасырдың алғашқы жылдарында Иран жерінде Ауғаныстанның саяси және діни жағдайына әсер еткен, шииттік бағытты өзінің діни ұстанымы ретінде ұстанған Сафауи атты мемлекет құрылды.

Катерино Дзеноның деректері бойынша, 1499 жылы Исмаил Сафауи Тебризде болғанда, Аккойлыларды басқарған Мұрат сұлтан 30000 әскермен Бағдаттан Тебризге қарай жорық жасайды. Екі әскер Тебриз маңындағы далада кездесіп, бұрын болмаған қиян-кескі ұрыс болып, 30000 әскердің денесі сол далада қалды. Бұл соғыс толықтай сұлтан Мұраттың талқандалуымен аяқталды. 1501 жылы Исмаил Сафауи мен Ақ қойлылардың бір бөлігін басқарған Әлбанд мырза арасында, Ирс өзенінің жағасында қақтығыс болып, Әлбанд мырза жеңіліске ұшырайды [2, б. 21]. Сафауи мемлекетінің құрамына Иран, Армения, Оңтүстік Түркіменстан, Ауғаныстан және Әзірбайжан аймақтары кірді.

Сафауилер ислам дінінің шииттік бағытын ұстанды. Екі ғасырдан астам өмір сүрген Сафауи мемлекеті сунниттік бағытты ұстанған мұсылмандарды шииттік бағытты ұстануға мәжбүрледі және қудалады. Көптеген ғалымдарды өлтіріп, кітаптары мен шығармаларын өртеді. Алайда, жаңа зерттеулерге сәйкес, шейх Сафи әд-Дин сунниттік бағытта ұстанған және шығу тегін төртінші халифа Алимен байланыстырмаған. Шамасы, Сафи әд-Диннің ұлы және

ізбасары шейх Садр әд-Дин көпшілік халық арасында өз ықпалын сақтап қалу үшін, шииттердің имаamia бағытын ұстанған. Себебі, шииттік имаamia бағыты шаруалар мен қалалық кедейлердің арасында кең тараған еді. Сол уақытта, Сафи әд-Диннің шығу тегі шииттердің жетінші имамы Муса Қазыммен (қ.б.ж. 799) байланыстырылған аңыз тараса керек. Бұл аңыз Сафауи әулеті өзінің саяси әрекеттерін негіздеу үшін керек болды [3, б. 252].

Сафауи мемлекеті сунниттік бағытты ұстанған мұсылман мемлекеттеріне қарсы үнемі жорықтар жасап отырды. Сафауи мемлекеті мен Осман халифаты арасында көптеген қақтығыстар болып, бірнеше мәрте бейбіт келісімге келді. Осман халифатының ұлы сұлтандарының бірі Сүлеймен Қануни үлкен әскермен Иранға қарсы соғыс ашып, Әзірбайжаннан Сұлтаниеге дейінгі аумақты басып алды. Сол кездегі Сафауи шаһы Тәһмасып партизандық соғыс тәсілі арқылы қорғанып, османлылардың кейін шегінуге мәжбүр етеді. Сұлтан Сүлеймен Қануни 1555 жылы Иран – Осман мемлекеттері тарихында «Амасие бейбіт» деп аталатын келісімге қол қоюға мәжбүр болады. 1629–1643 жылдары Сафауи хандығын билеген Сафи шаһ уақытында, османлылар өзара ішкі талас-тартыстан әлсіреген Сафауилерге жорық жасайды. Екі ел арасындағы шайқастар нәтижесінде 1640 жылы екі ел «Қасыр ширин» келісіміне қол қойды. Сафи шаһ және оның ізбасарлары бұл келісімді сақтауға үлкен мән берді. Себебі, Иран-Осман арасындағы бұл келісім екі тарапқа да тиімді болып, бір ғасырға жуық екі ел арасында қақтығыстар болмады [4, б. 170].

Сафауи мемлекеті Хорасан мен Ауғаныстан аумағын өз ықпалында ұстау үшін, Моғол хандығымен және Өзбек хандығымен тоқтаусыз күрес жүргізді. Сафауилердің алғашқы шаһы Исмаил Хорасан аумағының көп бөлігіне үстемдігін орнатқан Өзбек ханы Мұхаммед Шайбаниға қарсы жорық жасады. Исмаил шаһ пен Мұхаммед Шайбани хан арасында 1510 жылы Мерв маңында шешуші шайқас болды. Бұл соғыста Өзбек әскері ойсырай жеңіліп, Мұхаммед Шайбани хан сол шайқаста қаза табады. Дәл солай Сафауилер мен Моғол хандығы арасында Ауғаныстанның оңтүстік аумақтары үшін үздіксіз қақтығыстар болып отырды. Осылайша Ауғаныстанның оңтүстік аумақтары бір елден екінші елге өтіп, соғыс алаңына айналды. Сафауилер Иран, Әзірбайжан, Армения, оңтүстік Түркіменстан және Ауғаныстан жерлеріне екі ғасырға жуық өз билігін жүргізіп, билік басында Исмаил шаһ (1502–1524), Таһмасыл шаһ I (1525–1577), Исмаил шаһ II (1577–1578), Мұхаммед Ходанбанде (1578–1589), Аббас I шаһ (1588–1629), Сафи шаһ (1629–1643), Аббас II шаһ (1643–1667), Сүлеймен Сафауи шаһ (1667–1694), Сұлтан Хусейін шаһ (1694–1724), Таһмасыл II шаһ (1724–1733), Аббас III шаһ (1733–1736) секілді шаһтар болып, Сафауилердің билігі 1736 жылы өз мәресіне жетті.

XV ғасырдың соңында Мауаранаһр аумағы үшін Өзбектер, Әмір Темір ұрпақтары үшін және Моғолстан құрамынан шыққан шағатайлар арасында кең ауқымды және ұзақ уақытқа созылған соғыстар болды. Бұл соғыста өзбектерді бастаған Мұхаммед Шайбани хан үстем болды. XV ғасырдың аяғы XVI ғасырдың басында ішкі талас-тартыстан әлсірген Әмір Темір ұрпақтарын Шайбани әулеті Мауаранаһр аумағынан ығыстырып шығарды. Осылайша XVI ғасырдың басындағы Ауғаныстан тарихы Ферғанадан шыққан, Үндістандағы Ұлы Моғол мемлекетінің негізін салушы, қолбасшы, ақын және «Бабырнама» тарихи шығармасының авторы Заһируддин Мұхаммед Бабыр есімімен тығыз байланысты. Бабыр өзінің жастығына қарамастан, Орта Азиядағы әскери және саяси қақтығыстарға белсене қатысты. 1494 жылы Бабырдың әкесі, Ферғана аумағының басшысы Омар шейх қайтыс болды. Ферғана бектері 11 жасар Бабырды Ферғананың басшысы етіп жариялады. Жас басшы көптеген жаулармен күресуге тура келді. XV ғасырдың аяғында Орта Азияда Темір ұрпақтары арасында бірлік болмай, өзара талас-тартысты. Темір ұрпақтары арасындағы талас-тартысты пайдаланған Мұхаммед Шайбани хан, Орта Азияны өзіне бағындырып, Бабырдың ең қауіпті жауына айналды. 1500 жылы Бабыр Самарқандты бірнеше уақыт иелік етіп тұрғанымен, соңында толықтай жеңіліп, Мауаранаһрды тастап кетуге мәжбүр болды [5, Т. 2, 7 б.].

1503 жылы Бабыр өзінің туған жерін тастап, Хорасанға аттанды. Ол 200–300 әскермен Әмудариядан өтіп, Баиянға қарай бет алды. Сол жағалауда Хусрау шаһтан бөлініп кеткен көптеген әскерлер, Бабырға келіп қосылды. Сол уақытта, Мұхаммед Шайбани ханның Хисар және Құндызға келе жатқаны туралы хабар алып, Бабыр Кабулге қарай аттанды. Сол кезеңде, Кабул жас һәм тәжірбиесіз Муқимның қолында еді. Бабыр Кабулге жақындап, оны қоршап, Муқиммен келіссөз жүргізеді. Муқим Бабырдың аман-есен жібереміз деген уәдесінен кейін Кабулды беруге тура келді [6, б. 105]. Бабыр Кабул аумағын өз иелігіне өткізгеннен кейін, Әмір Темір мемлекетінен қалған мұрагерлік жерлерін қайтару үшін жасаған бірнеше жорықтары сәтсіз аяқталып, Үндістанға бірнеше жорық ұйымдастырып, сәтсіздікке ұшырады. Бабыр 1526 жылы Делидің солтүстігіндегі Панипат аумағына жаңа жорықтар жасап, Дели сұлтаны Ибраһим Лоди бастаған әскерді талқандайды. Осылайша Бабыр Ұлы Моғол мемлекетінің негізін қалайды [7, б. 42]. Әмір Темірден тараған түркілер басқарған Моғол мемлекеті өркендеп дамыған уақытында, Ауғаныстанның оңтүстік-шығыс және оңтүстік аумағын, Үндістан аумағына түгелге дерлік билік жүргізді.

XVI ғасырдың бірінші ширегінде мәмлүктер билігі құлап, мәмлүктер иелігіндегі Шам, Хижаз, Йеменнің бір бөлігі және Мысыр аумақтарына Осман мемлекеті өз билігін жүргізді. Солтүстік Африка елдері Крестшілерге қарсы күрестің негізгі орталығына айналды. Содан кейін, XVI ғасырдың екінші

жартысынан бастап, Осман мемлекеті Солтүстік Африка жерлеріне өз үстемдігін жүргізе бастады. Испандықтардың негізгі нысанасына Триполи қаласы болып, 1510 жылы Триполиды жаулап алды. Тунис елін басқарып тұрған әл-Хафсия әулеті испандықтарға қарсы тұрса, Марокканы басқарған Бану Марин Португалияға қарсы бас көтерді [8, б. 18].

Осман мемлекеті Хижаз аумағына билігін жүргізген уақытта, Хижаз аумағының билеушісі Баракат әс-Сәни ибн Мұхаммед болатын. Ол билікті әкесінен мұрагерлік арқылы алып, Хижаз аумағына 1525 жылға дейін билік жүргізді. Осман мемлекеті 1517 жылы Мәмлүктерді жеңгеннен соң, Баракат әс-Сәни басласы Мұхаммед Әбу Нәмиді Каирге аттандырып, Сұлтан Сәлимнің билігін мойындайтынын жеткізеді. Сол уақыттағы Осман мемлекетінің сұлтаны Сәлим, Баракат әс-Сәниді Хижаз аумағының билеушісі етіп тағайындайды [9, б. 242].

Баракат әс-Сәни 1525 жылы қайтыс болғаннан кейін, үлкен ұлдарының бірі Мұхаммед Әбу Нәми жиырма жасында Хижаз аумағына билік етті. Мұхаммед Әбу Нәми ел ісін басқаруда және үкім жүргізуде қаталдығымен, парасаттылығымен ерекшеленді. Мұхаммед Әбу Нәми билік жүргізген уақытта, Меккеде ешқандай толқулар орын алмай, тұрақтылықта болды. Мұхаммед Әбу Нәми 1567 жылы жасының егде тартқанына байланысты биліктен бас тартып, ұлы Хасан ибн Әбу Нәмиге орын берді. Хасан ибн Әбу Нәми 1567–1602 жылдары билік жүргізді. Ол туралықпен, әділдікпен билік жүргізді. Хасан ибн Әбу Нәми ғылымды және ғалымдарды өз қамқорлығына алып, ақындарға сый-сияпат беріп, кітап жазушыларды ынталандыратын. Ол дала мен қаланы тыныштықта, тұрақтылықты және амандықта басқарды. Тіпті, сауда керуендері еш күзетсіз, саудасын жасап сапарлап жүре беретін. Хасан ибн Әбу Нәмиге Хижаз аумағын билеуе ұлы Әбу Талиб көмектесті. Содан кейін, Хасан ибн Әбу Нәмиге Абдуррахман ибн Абдулла әл-Хадрамиді уәзір етіп тағайындайды. Уәзір зұлымдық жасаушы, жалғанды жалпағынан басқан, адамдар мен қажылардың дүние-мүлкін жалғандықпен жейтін жан еді. Хасан ибн Әбу Нәми өмірден өткеннен кейін, ұлы Әбу Талиб ибн Хасан 1602–1604 жылдары Меккені басқарды. Әбу Талиб ибн Хасан әкесінің уәзірін ұстап, түрмеге жапты. Ол түрмеде өзіне қол жұмсап, өмірмен қош айтысты [10, б. 6]. Содан кейін, ел аумағында әділдік, амандық, тұрақтылық орнады. Әбу Талиб ибн Хасан қайтыс болғаннан соң, Мулла Али әл-Қаридің өмірінің соңғы уақыттарында, Әбу Талиб ибн Хасан балаларының арасында билік үшін талас-тартыс басталып, ел жағдайы нашарлай түсті.

Осман сұлтандары Мекке мен Мадинаның қадір-қасиетін және биік дәрежесін біліп, Мекке мен Мадина халқына үнемі көмек қолын созатын. Мұхаммед I Мекке мен Мадина тұрғындарына мал-мүлкінің бір бөлігін үлестіріп

берсе, оның ұлы Мұрат II жылына 3500 динар мөлшерінде болатын мал-дүниесін Меккеге жіберсе, Мұхаммед II үнемі Мекке мұқтаждарына сый-сияпатын көрсетсе, Баязид сұлтан әр жылы Меккеге 1000 динар жіберуді бұйырды [11, б. 392]. Сұлтан Сәлим I Мекке мен Мадина тұрғындарына 7000 әрдәбб бидай жіберуді бұйырды. Оның 5000 әрдәббі Мекке тұрғындарына, 2000 әрдәббі Мадина тұрғындарына үлестіріп берілді. Әскер мен саударнерлерді қоспағанда, әрбір тұрғынға 4 килограмм бидай және бір динардан үлестіріп берілді [10, б. 8]. Қасиетті Мекке мен Мадинаның биік дәрежесі мен қадір-қасиетін білген Осман сұлтандары ұзақ уақыт Мекке мен Мадина халқына жәрдем, көмектерін көрсетті.

Мулла Али әл-Қари өмір сүрген уақытта ислам әлемінің саяси және діни ахуалы күрделі еді. Әсіресе, Сафауи, Моғол және Өзбек мемлекеттері Ауғаныстан аймағына саяси ықпалын күшейтпек болып, өзара қақтығыстарға жиі түсіп отырды. Ауғаныстан аймағы екі ғасырға жуық ішкі саяси тұрақсыздықта басынан кешірді. Мулла Али әл-Қари өмірінің басым бөлігін өткізген Хижаз аймағын Осман сұлтандары белгілі бір билеуші әулеттер арқылы басқарып, сол аймақта белгілі дәрежеде саяси тұрақтылық болды.

Ғылыми жағдай

Исламтану ғылымдарының даму кезеңдері тұрғысынан қарайтын болсақ, Мулла Али әл-Қари өмір сүрген кезең, Аббаси әулеті билік құрған кезеңде ғылым салалары мен ислам өркениеті шарықтау шегіне жетіп, Аббасилер құлғаннан кейінгі кезеңдерде тоқырауға ұшырады. Бұл кезеңде ғұламалардың көпшілігі ықшамдалған еңбектер мен түсіндірмелер жазумен айналысты. Бұл үрдіс барлық ислам ғылымдарының салаларында көрініс тапты. Бұл туралы Ибн Халдун «Кейінгі келген көптеген ғалымдар ықшамдап еңбек жазумен айналысты. Олар әрбір ғылым саласына қатысты мәселелері мен дәлелдерін ықшамдап, мұхтасарлар жазды. Артық сөзден сақтанып, аз сөзбен көп мағына беруге тырысты. Бұл жазылған кітаптарды түсіну қиынға соқты. Бәлкім, Олар негізгі кітаптарға арқа сүйесе керек. Олар жаттауға жеңіл болу үшін ықшамдалған мұхтасарлар жазды. Бұл ілім үйретудің бүлінуіне, ілім алуға залалын тигізді. Көптеген білім алушылар мағынансы түсініксіз сөздердің мағынасын зерттеумен айналысты, ықшамдалған кітаптардан мәселелерді шығару қиын болды және мәтіндерді түсінуге көп уақыт керек», – деп мұхтасар кітаптардың кемшін тұстарын баяндап берді. Ибн Абидин мұхтасар кітаптарының тым ықшам жазылғандығын және түсінудің оңай еместігін айтып шағымданған [12, б. 118]. Сол себепті, ғұламалар мұхтасар кітаптарға түсіндірмелер (шарх), түсіндірмелердің өзі ықшамдалып жазылғандықтан, түсіндірмелерге түсіндірмелер (хашия) жазды. Бұл ғалымдардың қатарында Мулла Али әл-Қари де болды.

Мулла Али әл-Қари өмір сүрген кезеңде Мекке ғылым ордасына айналды. Әсіресе, Мекке мен Мадина Осман мемлекетінің басқаруына өткенде. Меккеде көптеген ғалымдардың әртүрлі шариғи ғылым мәжілістері бар еді. Олардың ішінде Шиһабуддин Әбу әл-Аббас Ахмад ибн Мұхаммед ибн Али ибн Хажар әл-Һайтами, Әбу әл-Хасан әл-Бақри Мұхаммед Жәләлуддин Мұхаммед ибн Абдуррахман ибн Ахмад ас-Садиқи әш-Шәфиғи әл-Мысри, Али әл-Муттаки әл-Һинди есімімен танылған Алауддин Али ибн Хисамуддин Абдулмалик ибн Қадихан, Әбу әл-Хасан Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Абдуррахман әл-Бақри, Нуруддин Әбу әл-Хасан Али ибн Мұхаммед әл-Хижazi әл-Мәдәни, Әбу Абдулла Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн әл-Хаттаб ар-Рағини әл-Мәлики әл-Мағриби, Абдулазиз ибн Абдулауахид әл-Мәдәни, Иззуддин Абдулазиз ибн Али ибн Абдулазиз әш-Ширази әл-Макки әш-Шәфиғи, Афифуддин Абдулла ибн Ахмад әл-Фақиһи әл-Макки, Зайнуддин Абдулкадир ибн Ахмад ибн Али әл-Фақиһи әл-Макки әш-Шәфиғи, Жамалуддин Мұхаммед Жарулла ибн Абдулла Әмин ибн Заһира, Зайнуддин Атоя ибн Али ибн Хасан әс-Сәлми әл-Макки әш-Шәфиғи, Бадруддин Хусейін ибн Әбу Бақр ибн Хасан әл-Хусейни, Шиһабуддин Ахмад ибн Бадруддин әл-Аббаси, Қутубуддин Әбу Иса Мұхаммед Алауддин Ахмад ибн Шамсуддин Мұхаммед ибн Қадихан Махмуд ән-Нәһрауәли секілді төрт мәзһаб ғалымдарының, түрлі шариғи мәжілістері бар еді [8, б. 31].

Мекке ғалымдары әртүрлі мәселелерге пәтуа берумен айналысты. Төрт мәзһабтың өз муфтилері болды. Олардың барлығына ханафи мәзһабының муфтиі басшылық жасады. Сол кезеңде пәтуа беру қызметін әл-Қатби әулеті атқарды. Бұлардан кейін, Мулла Али әл-Қариден тәлім алған Абдуррахман әл-Муршиди пәтуа беру қызметін атқарды. Мулла Али әл-Қари өмір сүрген кезеңде, Сұлтан Сүлейменнің бұйрығымен, Сүлеймания медреселерінің негізі қаланды. Сүлеймания медреселері төрт медреседен тұрды. Әрбір медресе төрт мәзһабтан, Мекке ғалымдары ислам ғылымдарынан дәріс берді. Бұл медресе Сүлейменнің баласы Сәлимнің басқарған кезеңінде толық аяқталды [10, б. 12]. Бұл медреселердің Меккедегі ғылымның дамуына ерекше үлес қосты. Бұл медреселерден атакты ғалымдар мен қадірлі ұстаздар білім алды. Олар дәріс беру, ілім тарату, қазылық ету және пәтуа беру секілді қызметті атқарды.

Сонымен қатар, Мулла Али әл-Қари Әбу әс-Сағадат Мұхаммед ибн Ахмад ибн Али әл-Макки, Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Әбу Бақр әс-Судани, Мұхаммед ибн Яхия ибн Омар ибн Ахмад ибн Юнус Бадруддин әл-Қарафи, Сәлим ибн Мұхаммед Иззуддин ибн Мұхаммед Насыруддин Санһури әл-Мысри, Абдуррахман ибн Абдулкадир әл-Малики, Мұхаммед ибн Али ибн Мұхаммед ибн Али әл-Малики секілді малики мәзһабының ғалымдары, Мұхаммед ибн Мұхаммед Абдуррахман әл-Баһдасси әш-Шафиғи ән-Нақышбанди әл-Халуати, Мұхаммед ибн Ахмад ибн Хамза Шамсуддин ар-Рамли, Али ибн Исмаил ибн

Исамудин Ибраһим ибн Мұхаммед Арабшаһ әл-Исами әш-Шафиғи әл-Макки, Яхия ибн Абулла әл-Мысри әш-Шафиғи, Али ибн Яхия әз-Зияди әл-Мысри Нуруддин сияқты шафиғи мәзһабының ғұламаларымен замандас болды [13, б. 17].

Сол уақытта Мулла Али әл-Қаримен үзеңгілес, замандас Әбу Ханифа мәзһабының көптеген ғалымдар өмір сүрді. Төменде оларға қысқаша тоқталып өтеміз:

Белгілі ислам құқығы ғалымы Мұхаммед ибн Мустафа әл-Уәни (қ.б.ж. 1000). Белгілі ислам құқығы ғалымы. Өз елінде дәріс беріп, қазылықпен айналысқан. Оның «Нақд әд-дурар», «Исбат әл-масмуғат», «Қараһия әз-зикр уә сала ар-рағайб» атты бірнеше еңбектер бар [14, Т. 12, б. 33].

Махмуд ибн Барақат әл-Бақани Нуруддин әд-Димашки (қ.б.ж. 1003). Шығу тегі Наблустен, Дамаск қаласында туған және қайтыс болған. Оның «Маҷра әл-анһар шарх мултақа әл-абхар, атты түсіндірме еңбегі бар [13, б. 18].

Абдуннафиғ ибн Омар әл-Хамауи (қ.б.ж. 1016). Ол өте зерек, зейінді болып, көптеген ғылым түрлерін жетік меңгерген. Оның «ар-Рисала әл-һадия илә иғтиқад әл-фирқа ән-наһия», «Тафсир сура әл-ихлас» атты еңбектері бар [15, Т. 3, б. 90].

Ибн Нұжайм есімімен танымал болған Омар ибн Ибраһим ибн Мұхаммед Сиражуддин (қ.б.ж. 1005). Ол «ән-Наһр әл-фаиқ фи шарх әл-канз», «ижаба әс-сәил би ихтисар ән-нафғ әл-уәсәил» атты маңызды еңбектердің авторы [16, Т. 7, б. 271].

Али ибн Мұхаммед ибн Али (қ.б.ж. 1004). Ол Каир қаласына туылып, өскен және сол қалада қайтыс болған. Оның «Шарх назм әл-канз» атты Әбу Ханифа мәзһабына арналып жазылған түсіндірмесі бар [13, б. 18].

Мұхаммед ибн Омар әл-Ханути Шамсуддин (қ.б.ж. 1010). Каир ғұламаларының бірі. Оның «Фатауа әл-ханутия», «Ижаба әс-сәилин» секілді ислам құқығына арналып жазылған еңбектері бар [17, Т. 6, б. 317].

Абдулқадир ибн Барақат ибн Ибраһим әл-Ғази (қ.б.ж. 1005). Ол тәпсір және араб тілі ғылымдарының білгірі. Оның «Махасин әл-фадаил би жамғ ар-расәил», «Тануир әл-басаир хашия ала әл-ишбаһ ән-назаир» атты шығармалары бар [18, Т. 3, б. 161].

Ахмад ибн Мұхаммед ибн Ахмад ибн Юнус әш-Шибли әл-Мысри (қ.б.ж. 1020). Мысыр туылып, ержеткен. Хадис ілімінің білгірі, ислам құқығы және мирас ілімінде алатын орны ерекше ғалым. Оның «Йттихаф ар-руат ли мусалсал әл-қадат», «Дурар әл-фауаид уә әл-фатауа уә манасик әл-хажж» атты құнды еңбектері бар [13, б. 21].

Тақиюддин ət-Тамими әл-Ғази (қ.б.ж. 1010). Сол уақыттағы ханафи мәзһабының үлкен ғалымдарының бірі. Ол ханафи мәзһабының ғұмырнамалық кітабын жазып шыққан. Мысырда қайтыс болған [19, т. 3, б. 91].

Қорытынды

Қорыта айтқанда Мулла Али әл-Қари өмір сүрген уақыт ислам тарихында ең ауыр кезеңдердің бірі еді. Бұл уақытта ислам әлемі саяси-әлеуметтік және діни тұрғыдан тұрақсыздықта болды. Соның әсерінен қазіргі Ауғаныстан аумағы саяси шиеленіс пен соғыс өртінің ошағына айналды. Осы себепті, Ауғаныстан аумағында ислам өркениеті мен ғылымы кенжелеп қалды. Көптеген ғалымдар өлітіріліп, ғылыми еңбектер отқа оранды және аман қалған ғұламалар Үндістан, Мекке, Мадина секілді тыныш аймақтарға қоныс аударуға мәжбүр болды. Ал, Осман мемлекеті иелігіне өткен Мекке және Мадина сияқты тұрақты аймақтарда білім беру ордалары ашылып, ғалымдардың ғылыми мәжілістері қарапайым халықты білім нұрымен сусындауға септігін тигізді. Бұл өз кезеңінде Мулла Али әл-Қари секілді атақты ғұламалардың ғылыми тұрғыдан өсіп-жетілуіне және көптеген ғылыми еңбектердің жазылуына әсер етті.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Арифджанов, Э. Алимов, Ш. Нарбеков, А. Кадыров, К.** История Узбекистана. – Ташкент : Академия МВД Республики Узбекистан, 2012. – 273 с.
- 2 **Рамазанипачи, А.** История взаимоотношений Ирана с Венецией во второй половине XV–VXI вв. [по материалам Путевых записок венецианцев в Иране]. – Душанбе, 2015. – 27 б.
- 3 **Пигулиевская, Н. Якубовский, А. Петрушевский, И. Строева, Л. Беленицкий, А.** История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. – Издательство Ленинградского университета, 1958. – 384 б.
- 4 **Шабани, Р.** Иран тарихы. – Алматы : Зерде баспасы, 2002. – 288 б.
- 5 **Массон, М.** Ромодин В. История Афганистана. Наука. – М., 1965. – Т. II. – 550 б.
- 6 **Заһир ад-Дин Бабур.** Бабур-наме. – Ташкент, 1992. – 312 б.
- 7 **Акимбеков, С.** История Афганистана. – Астана : Алматы : ИМЭП при Фонде Первого Президента. 2015. – 848 с.
- 8 **Али ибн Сұлтан Мұхаммед әл-Қари.** әл-Әсмару-л жания фи асмаи-д ханафия. тхк. Абдулмухсин Абдулла Ахмад. Диуану-л уақф әс-сунни. – Бағдад, 2009. – Т. I. – 450 б.
- 9 **Махмуд Шәкир.** ət-Тариху-л ислами әл-аһд әл-ислами. – Ливан : әл-Мәктәбу-л ислами, 2000. – 576 б.

- 10 **Мусағид Мажуюл ибн Салих.** Мулла али әл-Қари уә арауһу әл-иғтикадия фи әл-иләһият ард уә нақд рисала муқаддима ли найли мажистр. – Жамиға умму-л кура. – 2002. – 781 б.
- 11 **Ахмад ибн Мұхаммед Ахмад әс-Сibaғи.** Тарих Макка. Рияд. – Т. II. – 408 б.
- 12 **Омар Сүлейман әл-Әшқар.** Тарих әл-фиқһ әл-ислами. Мәктәбә әл-фәләх. – Кувейт, 1989. – 248 б.
- 13 **Мулла Али әл-Қари.** әл-Асмар әл-жания фи асма әл-ханафия. – Үндістан, 2002. – 560 б.
- 14 **Омар Рида Каххала.** Муғжам әл-муаллафин. Мактаба әл-мусанна. – Бейрут. – Т. XII. – 320 б.
- 15 **Мұхаммед әл-Мухибби әл-Хамауи.** Хуласа әл-әсәр фи ағиян әл-қарн әл-хади ашар. Дар садир. – Бейрут. – Т. III. – 395 б.
- 16 **Омар Рида Каххала.** Муғжам әл-муаллафин. Мактаба әл-мусанна. – Бейрут. – Т. VII. – 320 б.
- 17 **Хайруддин әз-Зиркили. әл-Ағлам.** Дар әл-илм ли әл-малайн. – 2002. – Т. VI. – 335 б.
- 18 **Хайруддин әз-Зиркили. әл-Ағлам.** Дар әл-илм ли әл-малайн. – 2002. – Т. III. – 335 б.
- 19 **Омар Рида Каххала.** Муғжам әл-муаллафин. Мактаба әл-мусанна. – Бейрут. – Т. III. – 320 б.

REFERENCES

- 1 **Arifdzhanov, E`.** **Alimov, Sh. Narbekov, A. Kady`rov, K.** Istoriya Uzbekistana. [History Uzbekistan] – Tashkent : Akademiya MVD Respubliki Uzbekistan, 2012. – 273 p.
- 2 **Ramazanipachi, A.** Istoriya vzaimootnoshenij Irana s Veneciej vo vtoroj polovine XV-VXI vv. [po materialam Putevy`x zapisok veneciancev v Irane]. [History of relations between Iran and Venice in the second half of the XV–XVI centuries]. [According to the travel notes of the Venetians in Iran]. – Dushanbe, 2015. – 27 p.
- 3 **Pigulivskaya, N. Yakubovskij, A. Petrushevskij, I. Stroeva, L. Beleniczkij, A.** Istoriya Irana s drevnejshix vremen do konca XVIII veka. [History of Iran from ancient times to the end of the XVIIIth century]. – Izdatel`stvo Leningradskogo universiteta, 1958. – 384 p.
- 4 **Shabani, R.** Iran tarixy`. [History of Iran]. – Alamty`: Zerde baspasy`, 2002. – 288 p.
- 5 **Masson, M. Romodin, V.** Istoriya Afganistana. [History of Afghanistan]. Nauka. – Moscow, 1965. – Т. II. – 550 p.

- 6 **Zahir ad-Din Babur.** Babur-name. – Tashkent, 1992. – 312 p.
- 7 **Akimbekov, S.** Istoriya Afganistana. [History of Afghanistan]. – Astana. Almaty' : IME'P pri Fonde Pervego Prezidenta, 2015. – 848 p.
- 8 **Ali ibn Syltan Muxammed al-Qari.** al-Əsmaru-l zhaniya fi asmaid-xanafiya. [Collection of names of great people who followed the Hanafi mazhab]. тхк. Abdulmuxsin Abdulla Axmad. Diuanu-l uaqf əs-sunni. – Baʼdad, 2009. – T. I. – 450 p.
- 9 **Maxmud Shəkir.** ət-Tarixu-l islami əl-ahd əl-islami. [Islamic history]. – Livan : əl-Məktəbu-l islami, 2000. – 576 p.
- 10 **Musarid Mazhuyul ibn Salix.** Mulla ali əl-Qari uə arauhu əl-irtikadiya fi əl-iləhiyat ard uə naqd risala mukaddima li najli mazhistr. [Feeling an obstacle in blaming Rafid]. – Zhamira ummu-l kura. – 2002. – 781 p.
- 11 **Axmad ibn Muxammed Axmad əs-Sibari.** Tarix Makka. [History of Mecca]. – Riyad. – T. II. – 408 p.
- 12 **Omar Sylejman əl-Əshkar.** Tarix əl-fikh əl-islami. [History of Islamic jurisprudence]. Məktəbə əl-fələx. – Kuvejt, 1989. – 248 p.
- 13 **Mulla Ali əl-Qari.** əl-Asmar əl-zhaniya fi asma əl-xanafiya. [Collection of names of great people who followed the Hanafi mazhab]. – Yndistan, 2002. – 560 p.
- 14 **Omar Rida Kaxxala.** Murzham əl-muallafin. [Collection of authors]. Maktaba əl-musanna. – Bejrut. – T. XII. – 320 p.
- 15 **Muxammed Əmin ibn Fadlulla ibn Muxibbuddin ibn Muxammed əl-Muxibbi.** Xuluasatu-l əsər fi əfiyan əl-karn əl-xadi ash. [Presentation of the news of personalities of the eleventh century]. – Bejrut : «Dər sadir», 3-tom. – 495 p.
- 16 **Omar Rida Kaxxala.** Murzham əl-muallafin. [Collection of authors]. Maktaba əl-musanna. – Bejrut. – T. VII. – 320 p.
- 17 **Xajruddin əz-Zirkili.** əl-Aflam. [Personality]. Dar əl-ilm li əl-malajn. – 2002. – T. VI. – 335 p.
- 18 **Xajruddin əz-Zirkili.** əl-Aflam. [Personality]. Dar əl-ilm li əl-malajn. – 2002. – T. III. – 335 p.
- 19 **Omar Rida Kaxxala.** Murzham əl-muallafin. [Collection of authors]. Maktaba əl-musanna. – Bejrut. – T. III. – 320 p.

Материал 22.06.22 баспаға түсті.

*А. Жамашев¹, М. Әбділлә²

^{1,2}Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Республика Казахстан, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 22.06.22.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ, РЕЛИГИОЗНАЯ, НАУЧНАЯ СИТУАЦИЯ ИСЛАМСКОГО МИРА В XV–XVI ВВ.

В данной статье рассматривается политическая и научная ситуация в исламском мире при жизни муллы Али аль-Кари. Поскольку мулла Али аль-Кари родился на территории современного Афганистана, мы сосредоточимся на политической ситуации в Афганистане. Мы поговорим о государствах Сефавитов, созданных в Иране, государстве Узбек, созданным в районе Мавераннахр, государстве Великих Моголов, созданным на юге Афганистана и в Индии, и расскажем об их влиянии на политическую и религиозную ситуацию на территории Афганистана. Мы остановимся на политической ситуации города Мекки, где мулла Али аль-Кари провел большую часть своей жизни, центрах обучения в городе Мекке и ученых, которые были современниками муллы Али аль-Кари.

Ключевые слова: Мулла Али аль-Кари, Сефевид, Узбек, Могол, Осман, Иран, Мекке.

*A. Zhamashev¹, M. Abdilla²

^{1,2}Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mybarak,

Republic of Kazakstan, Almaty.

Material received on 22.06.22.

POLITICAL, RELIGIOUS, SCIENTIFIC SITUATION OF THE ISLAMIC WORLD IN THE XV–XVI CENTURIES

This article examines the political and scientific situation in the Islamic world during the lifetime of Mullah Ali al-Qari. Since Mullah Ali al-Qari was born in present-day Afghanistan, we will focus on the political situation in Afghanistan. We will talk about the Sefavit states established in Iran, the Uzbek state established in the Maverannahr region, the Mughal state established in southern Afghanistan and India, and we will talk about their influence on the political and religious situation in Afghanistan. We will focus on the political situation of the city of Mecca, where Mulla Ali al-Qari spent most of his life, the centers of learning in the city of Mecca, and the scholars who were Mullah Ali al-Qari's contemporaries.

Keywords: Mulla Ali al-Qari, Safavid, Uzbek, Mogul, Osman, Iran, Mecca.

Теруге 22.06.2022 ж. жіберілді. Басуға 30.06.2022 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

740 Кб RAM

Шартты баспа табағы 5,9.

Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: З. С. Исакова

Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Тапсырыс № 4022

Сдано в набор 22.06.2022 г. Подписано в печать 30.06.2022 г.

Электронное издание

740 Кб RAM

Услпеч.л 5,9. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: Исакова З. С.

Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Заказ № 4022

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

8 (7182) 67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

vestnik-humanitar.tou.edu.kz